

PAROS III

Ο ΣΚΟΠΑΣ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Γ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΡΟΥ ΚΑΙ ΚΥΚΛΑΔΩΝ
ΠΑΡΟΙΚΙΑ ΠΑΡΟΥ, 11-14 ΙΟΥΝΙΟΥ 2010

Εκδοτική επιμέλεια:
Ντόρα Κατσωνοπούλου
και Andrew Stewart

ΑΘΗΝΑ 2013

PAROS III

SKOPAS OF PAROS AND HIS WORLD

PROCEEDINGS OF THE THIRD INTERNATIONAL CONFERENCE
ON THE ARCHAEOLOGY OF PAROS AND THE CYCLADES
PAROIKIA, PAROS, 11-14 JUNE 2010

Edited by
Dora Katsonopoulou
and Andrew Stewart

ATHENS 2013

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ
TABLE OF CONTENTS

Πρόλογος από την Ντόρα Κατσωνοπούλου και τον Andrew Stewart 11
Preface by Dora Katsonopoulou and Andrew Stewart 14

ΜΕΡΟΣ Ι - PART I

Ο Σκόπας της Πάρου και η Παριανή Γλυπτική πριν από την Εποχή του
Skopas of Paros and Earlier Parian Sculpture

1. Desperately Seeking Skopas 19
Andrew Stewart

2. Σκόπας και Πάρος (II) 35
Ντόρα Κατσωνοπούλου

3. Ο Πάριος Σκόπας και ο Μεσσήνιος Δαμοφών 53
Πέτρος Θέμελης

4. Skopas of Paros and the Fourth Century BC 65
David W. Tandy

5. Η Γλυπτική στην Πάρο πριν από τον Σκόπα 77
Φωτεινή Ζαφειροπούλου

6. Το Αρχαϊκό Ιερό του Απόλλωνα και τα Παριανά
Εργαστήρια Γλυπτικής πριν από τον Σκόπα 93
Γιάννος Κουράγιος

7. An Itinerant Parian before Skopas:
Aristion, Phrasikleia and the Problem of Regional Styles 111
Vasiliki Barlou

8. Εργαστήρια Γλυπτικής στην Πάρο:
Από την Εποχή του Σκόπα έως τη Ρωμαϊκή Περίοδο 133
Σοφία Δετοράτου

ΜΕΡΟΣ II - PART II
Σκόπας ο Αρχιτέκτων
Skopas the Architect

9. The Sanctuary of Hestia on Paros and its Possible Links with Skopas 151
Aenne Ohnesorg
10. Skopas from Paros: Peloponnesian Architect at Tegea 171
Erik Østby
11. The Pedimental Compositions and the Akroteria
of the Skopaic Temple of Athena Alea at Tegea 191
Georgios Mostratos
12. Η Αρχιτεκτονική Δημιουργία της Σχολής του Σκόπα:
Προβλήματα της Πελοποννησιακής Τέχνης 213
Δημήτριος Αθ. Κούσουλας
13. Ο Σκόπας και ο Βωμός στο Ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα 231
Ιφιγένεια Λεβέντη
14. Skopas and the Sanctuary of the Great Gods on Samothrace 247
Bonna D. Wescoat
15. Skopas the Architect: Architectural Relations between
the 4th Century BC Ionian Renaissance and Mainland Greece 269
Poul Pedersen
16. The Artemision in the Time of Skopas: Was Skopas the Architect of the Altar? 287
Anton Bammer
17. The Twisted Amazon: A Small Mistake with a Big Effect
at the Maussoleion of Halikarnassos 303
Stephan G. Schmid

ΜΕΡΟΣ III - PART III
Σκόπας ο Γλύπτης
Skopas the Sculptor

18. The Dresden Maenad and Skopas of Paros	321
<i>Beryl Barr-Sharrar</i>	
19. The Maenad in Dresden and the Conception of Movement in the 4th Century BC	339
<i>Christina Wolf</i>	
20. <i>Ekphrasis</i> as Oral Performance: Kallistratos' Rhetoricising Description of Skopas' Statue of a Maenad	351
<i>Ioannis Petropoulos</i>	
21. Looking for a New Skopaic Maenad	367
<i>Wilfred Geominy</i>	
22. Skopas in Samothrace	383
<i>Clemente Marconi</i>	
23. Σκοπαδικά IV. Αφροδίτη, Πόθος και Φαέθων στο Ιερό της Σαμοθράκης: Επανεκτίμηση των Δεδομένων	393
<i>Άγγελος Δεληβορριάς</i>	
24. Longing for Pothos at Samothrace	409
<i>Ersilia Lopes</i>	
25. A Possible Representation of Pothos on Two Gems from the Thorvaldsens Museum	425
<i>Marie Kluge</i>	
26. Cupido Fulmen Tenens	433
<i>Antonio Corso</i>	
27. Searching for Skopas in Rome	443
<i>Giuliana Calcani</i>	

28. Skopas in Knidos	449
<i>Christine Bruns-Özgan</i>	
29. Sculptures from the Artemision at Ephesos	459
<i>Ulrike Muss</i>	

ΜΕΡΟΣ IV - PART IV

Ο Αντίκτυπος του Σκοπαδικού Έργου The Impact of Skopas' Work

30. Parian Creators and a New Find of the Age of Skopas at Delphi	477
<i>Elena C. Partida</i>	
31. Μαρμάρινη Γυναικεία Κεφαλή Σκοπαδικής Επίδρασης (;) από τη Θάσο	499
<i>Ντόρα Κατσωνοπούλου και Έλενα Κόρκα</i>	
32. Skopas' Echoes in Alexandrian Sculpture	511
<i>Elena Ghisellini</i>	
33. Drawings after Ancient Statuary and Workshop Practice: Detecting Skopaic Influence	533
<i>Gianfranco Adornato</i>	
34. The Influence of Skopas' Style on Ancient Sculpture from the North Pontic Area	553
<i>Anna Trofimova</i>	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ανά χείρας τόμος (*Paros III*) αποτελεί τον τρίτο στη σειρά τόμο Πρακτικών Διεθνών Συνεδρίων αφιερωμένων στην αρχαιολογία και τον πολιτισμό της Πάρου και των Κυκλάδων, που οργανώνονται από το Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων (ΙΑΠΚ) και πραγματοποιούνται στην Παροικία της Πάρου σε τακτά χρονικά διαστήματα. Ο τόμος με τον ειδικότερο τίτλο *Ο Σκόπας και ο Κόσμος του*, περιλαμβάνει τις επιστημονικές ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στη διάρκεια του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων που οργανώθηκε σε συνεργασία με το Δήμο Πάρου και τον Πολιτιστικό Σύλλογο «Αρχίλοχος Πάρου» και έλαβε χώρα στην Παροικία Πάρου από 11-14 Ιουνίου 2010. Το Συνέδριο που είναι το πρώτο που πραγματοποιήθηκε ποτέ για τον μεγάλο γλύπτη της αρχαίας Πάρου Σκόπα, συγκέντρωσε το ενδιαφέρον πολλών ειδικών επιστημόνων από την Ελλάδα και το εξωτερικό και συμπεριέλαβε στις επί μέρους ενότητες, επιστημονικές ανακοινώσεις με όλα τα διαθέσιμα μέχρι σήμερα στοιχεία για τον Σκόπα και το έργο του ως γλύπτη και αρχιτέκτονα, από όλες τις περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου όπου ο Σκόπας ταξίδεψε και δημιούργησε.

Το Συνέδριο για τον Σκόπα ακολούθησε τα δύο προηγούμενα Συνέδρια Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων που πραγματοποιήθηκαν στην Παροικία της Πάρου και ήσαν αφιερωμένα το μεν 1ο στη διάσημη Παρία Λίθο (1997) και το 2ο στον μεγάλο ποιητή της Πάρου Αρχίλοχο (2005). Τα Πρακτικά και των δύο Συνεδρίων εκδόθηκαν από το ΙΑΠΚ: το 1ο με τον τίτλο *Παρία Λίθος: Παριανά Λατομεία, Μάρμαρο και Εργαστήρια Γλυπτικής της Πάρου (Paros I)*, με την επιμέλεια των Δημήτρη Σκιλάρντι και Ντόρας Κατσωνοπούλου, κυκλοφόρησε το έτος 2000 και επανεκδόθηκε το 2010 και το 2ο με τον τίτλο *Ο Αρχίλοχος και η Εποχή του (Paros II)*, με την επιμέλεια των Ντόρας Κατσωνοπούλου, Ιωάννη Πετρόπουλου και Στέλλας Κατσαρού, εκδόθηκε το 2008.

Ο παρών τόμος του 3ου Συνεδρίου (*Paros III*), έκδοση του ΙΑΠΚ με την επιμέλεια των Ντόρας Κατσωνοπούλου και Andrew Stewart, περιλαμβάνει συνολικά 34 επιστημονικά άρθρα ταξινομημένα σε τέσσερα μέρη. Το Μέρος I με τον τίτλο *Ο Σκόπας της Πάρου και η Παριανή Γλυπτική πριν από την Εποχή του*, περιλαμβάνει 8 μελέτες αναφορικά με την προσωπικότητα και το έργο του Σκόπα, τη σχέση της τέχνης του με την Πάρο και τα δημιουργήματα της παριανής γλυπτικής πριν από την εποχή του. Το Μέρος II με τον τίτλο *Σκόπας ο Αρχιτέκτων*, εμπεριέχει 9 εργασίες που αναφέρονται στο αρχιτεκτονικό έργο του Πάριου καλλιτέχνη ενώ στο Μέρος III με τον τίτλο *Σκόπας ο Γλύπτης* περιλαμβάνονται 12 άρθρα για την τέχνη του και τα αγάλματα που φιλοτέχνησε ο Σκόπας στη διάρκεια της μακράς καριέρας του σε διαφορετικές πόλεις. Το τελευταίο Μέρος IV που τιτλοφορείται *Ο Αντίκτυπος του Σκοπαδικού Έργου*, περιέχει 5 εργασίες σχετικά με την επίδραση που άσκησε η σκοπαδική τέχνη στον αρχαίο κόσμο.

Στην αρχή του Μέρους I, επιχειρείται μια συνολική επαναπροσέγγιση του Σκόπα και του έργου του με βάση φιλολογικά και νεότερα αρχαιολογικά στοιχεία στο πλαίσιο διερεύνησης της καλλιτεχνικής του προσωπικότητας (Stewart). Η σύνδεση της ξεχωριστής τέχνης του Σκόπα με παριανά εργαστήρια γλυπτικής προτείνεται και συζητείται με την παρουσίαση πρόσφατων γλυπτών από την Πάρο και με την ανάλυση της επιρροής του πολιτιστικού περιβάλλοντος και της κληρονομιάς της Πάρου στην προσωπικότητα του Σκόπα (Κατσωνοπούλου). Τα ιδιαίτερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το έργο του Σκόπα ως αρχιτέκτονα και γλύπτη εξετάζονται ως πρότυπο σε σχέση με το έργο του μεταγενέστερου Μεσσήνιου καλλιτέχνη Δαμοφώντα (Θέμελης) και συζητούνται οι ιστορικές συνθήκες της εποχής στην οποία εκτελέστηκαν από τον Σκόπα μεγάλα καλλιτεχνικά προγράμματα, όπως στο Αρτεμίσιο της Εφέσου και το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσοῦ, στην Τεγέα και τα Μέγαρα (Tandy). Στο πλαίσιο διερεύνησης της παραγωγής των παριανών

εργαστηρίων γλυπτικής πριν από την εποχή του Σκόπα παρουσιάζονται σημαντικά έργα του βου και του 5ου αι. π.Χ. από τις ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών στην Πάρο (Ζαφειροπούλου) και στο αρχαϊκό ιερό του Απόλλωνα στο Δεσποτικό από το οποίο έχουν προέλθει σημαντικά αγάλματα κυρίως αρχαϊκών κούρων αλλά και κάποια που ανήκουν σε αγάλματα κορών (Κουράγιος). Το ειδικότερο παράδειγμα του Πάριου γλύπτη Αριστίωνα και της δημιουργίας του αναλύεται στο πλαίσιο εξέτασης της τέχνης περιοδευόντων καλλιτεχνών πριν από τον Σκόπα (Barlou). Τέλος, περιγράφονται τα εργαστήρια γλυπτικής που εντοπίστηκαν τα τελευταία χρόνια στην Παροικία της Πάρου και αναλύεται η παραγωγή τους που χρονολογείται από την εποχή του Σκόπα έως τη ρωμαϊκή περίοδο (Δετοράτου).

Στο Μέρος II διερευνάται το αρχιτεκτονικό έργο του Σκόπα ξεκινώντας από τον τόπο καταγωγής του με την ανέγερση του Πρυτανείου και του ναού της Εστίας στην πόλη της Πάρου (Ohnesorg). Ακολουθεί η παρουσίαση των πλέον πρόσφατων στοιχείων, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων κυκλαδικής προέλευσης, από το επιφανέστερο αρχιτεκτονικό δημιούργημα του Σκόπα, το ναό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα της Αρκαδίας (Østby) και συζητούνται ζητήματα εικονογραφίας, ερμηνείας και αποκαταστάσεως των αετωματικών συνθέσεων και των ακρωτηρίων του ναού (Mostratos). Ως πρότυπο και άλλων ναών στην Πελοπόννησο, όπως του Δία στη Νεμέα και της Εφεσίας Αρτέμιδος στην Αλέα της ορεινής Αργολίδας συζητείται και προτείνεται ο ναός της Αθηνάς Αλέας (Κούσουλας). Ένα ακόμη μνημείο, ο βωμός στο ιερό της Τεγέας προτείνεται ως έργο του αρχιτέκτονα και γλύπτη Σκόπα κυρίως λόγω της προηγούμενης εμπειρίας του στη γλυπτική διακόσμηση του Μουσουλίου στην Αλικαρνασσό και της σύνδεσης των Εκατομνιδών ηγεμόνων με το ιερό της Αθηνάς Αλέας (Λεβέντη). Ο ρόλος του Σκόπα ως αρχιτέκτονα, γλύπτη και αγαματοποιού στη Σαμοθράκη επανεξετάζεται στο πλαίσιο της αποκατάστασης του αρχιτεκτονικού σχεδίου του κτιρίου και της σύνδεσής του με τη μακεδονική και βορειοελλαδίτικη αρχιτεκτονική (Wescoat). Τέλος, το αρχιτεκτονικό έργο του Σκόπα στη Μ. Ασία και την κυρίως Ελλάδα εξετάζεται ως προς τις πιθανές αλληλοεπιδράσεις (Pedersen), ειδικότερα στο βωμό του υστεροκλασικού Αρτεμίου στην Έφεσο που προτείνεται ως έργο του Σκόπα (Bammer) και στο Μουσουλείο της Αλικαρνασσού (Schmid).

Στην αρχή του Μέρους III που είναι αφιερωμένο στο έργο του Σκόπα ως γλύπτη και αγαματοποιού, αναλύεται το μοναδικό γνωστό αντίγραφο ενός από τα διασημότερα έργα του Πάριου καλλιτέχνη, η Μαινάδα της Δρέσδης, και προτείνεται νέα αναπαράσταση της ασυνήθιστης συστροφής της (Barr-Sharrar) ενώ επιχειρείται η ερμηνεία της κίνησης της Μαινάδας στο Διονυσιακό πλαίσιο σε σύγκριση με πρωιμότερα και μεταγενέστερα έργα (Wolf). Η υποβλητική περιγραφή του αγάλματος από τον Καλλίστρατο (*Statuarum descriptiones* 2) συζητείται και προτείνεται ως ανάλογη «απαγγελίας»/«προφορικού δρώμενου» συγκρίσιμου προς την απαγγελία της έκφρασης της Ασπίδος του Αχιλλέα στη Σ ραψωδία της *Ιλιάδος* (Petropoulos). Σε αντίθεση με τη Μαινάδα της Δρέσδης, προτείνεται η ταύτιση του αριστουργηματικού πρωτότυπου του Σκόπα με το άγαλμα του Βερολίνου (The Berlin dancer) (Geominy). Το διάσημο σύνταγμα Αφροδίτης και Πόθου που φιλοτέχνησε ο Σκόπας για το ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη εξετάζεται στη συνέχεια σε σχέση με τη διαθέσιμη φιλολογική και αρχαιολογική μαρτυρία (Marconi) και αναζητείται ο αγαματικός τύπος της Αφροδίτης στον τύπο της Αναδυομένης που υποδέχονται ο Πόθος και ο Φαέθων (Δεληβορριάς) ενώ διερευνάται ο Πόθος του συντάγματος υπό το φως νέων στοιχείων (Lopes) και παρουσιάζονται νέες απεικονίσεις του σε δύο σφραγιδολίθους στη συλλογή Thorvaldsen (Kluge). Άγαλμα του Έρωτα Κεραυνοφόρου που είχε στηθεί κατά την ύστερη κλασική περίοδο πιθανότατα στην Αθήνα και μεταφέρθηκε αργότερα στη Ρώμη εξετάζεται και προτείνεται η απόδοσή του στον Σκόπα (Corso) και όλα τα Σκο-

παδικά αγάλματα στη Ρώμη που απαριθμούνται από τον Πλίνιο αναλύονται ρίχνοντας νέο φως στον Σκόπα και στην επιρροή του στη ρωμαϊκή τέχνη και τον πολιτισμό (Calcani). Η δημιουργία του Σκόπα στην Κνίδα διερευνάται ακολουθώντας με την παρουσίαση γλυπτών του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στην Κνίδα και φανερώνουν σαφώς επίδραση της Σκοπαδικής τέχνης (Özgan) και εξετάζεται η παρουσία του Σκόπα και του εργαστηρίου του κατά τη διάρκεια της κατασκευής του ναού της Αρτέμιδος στην Έφεσο τον 4ο αι. π.Χ. (Muss).

Στο τελευταίο Μέρος IV συζητείται η επίδραση της τέχνης του Σκόπα σε διάφορες περιοχές της κυρίως Ελλάδας, όπως στο ιερό των Δελφών όπου παρατηρείται επάνοδος του Παρίου μαρμάρου και των τεχνουργών του κατά τον 4ο αι. π.Χ. μέσα από νέα ευρήματα (Partida) και βορειότερα στη Θάσο, αποικία της Πάρου, με βάση την πρώτη παρουσίαση αδημοσίετου μαρμάρινου γλυπτού Σκοπαδικής επιρροής από το Ηράκλειο (Κατσωνοπούλου και Κόρκα). Γλυπτά, πορτραίτα και αγάλματα στην Αλεξάνδρεια, με στυλιστικά χαρακτηριστικά της τέχνης του Σκόπα αναλύονται και ερευνώνται οι δίαυλοι μέσω των οποίων η γνώση της Σκοπαδικής τέχνης διεισδύσε στο ιστορικό πολιτιστικό πλαίσιο της πόλης (Ghisellini). Η επιρροή του Σκόπα και του εργαστηρίου του στην Αίγυπτο και τη Μακεδονία μελετάται σε σχέδια του παύρου του Αρτεμίδωρου και με τα αρχαιολογικά δεδομένα από τον βασιλικό τάφο II στη Βεργίνα (Adornato). Τέλος, παρουσιάζονται και αναλύονται συλλογές αρχαίων γλυπτών του α' μισού του 4ου αι. π.Χ. και της Ελληνιστικής περιόδου από την βόρεια Ποντική περιοχή όπου η επιρροή του Σκόπα είναι ιδιαίτερα εμφανής (Trofimova).

Ευχαριστούμε θερμά το Δημοτικό Συμβούλιο και τον Δήμαρχο Πάρου κ. Χρήστο Βλαχογιάννη για την υποστήριξη του Συνεδρίου καθώς και όλα τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του πολιτιστικού συλλόγου «Αρχίλοχος Πάρου» για τη βοήθειά τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στην αρχαιολόγο Ουρανία Ψηλού, Γραμματέα της Οργανωτικής Επιτροπής για την εξαιρετική γραμματειακή στήριξη του Συνεδρίου.

Ντόρα Κατσωνοπούλου

*Πρόεδρος Ινστιτούτου Αρχαιολογίας
Πάρου και Κυκλάδων*

Andrew Stewart

*Μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής
του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου*

PREFACE

The present volume (*Paros III*) is the third in a series of international conferences dedicated to the archaeology and culture of Paros and the Cyclades, organized by the Institute of Archaeology of Paros and the Cyclades (IAPK) and conducted at Paroikia on Paros at periodic intervals. This volume, entitled *Skopas of Paros and His World*, contains scholarly papers presented during the Third International Conference of Classical Archaeology on Paros and the Cyclades, which was organized in collaboration with the Municipality of Paros and the Archilochos of Paros Cultural Association, and took place in Paroikia from 11-14 June, 2010. The congress, the first ever held on the great ancient sculptor Skopas of Paros, attracted the interest of many scholars from Greece and abroad. It included papers on all evidence available to date on Skopas and his work as a sculptor and architect, from all the areas of the ancient Greek world where he traveled and worked.

This congress followed two previous ones on the archaeology of Paros and the Cyclades, also held in Paroikia, which were devoted to the island's well-known Parian marble (1997) and to the great poet Archilochos of Paros (2005). The proceedings of both congresses were also published by the IAPK. The first, entitled *Paria Lithos: Parian Quarries, Marble, and Workshops of Sculpture (Paros I)*, edited by Demetrius U. Schilardi and Dora Katsonopoulou, was published in 2000 and reprinted in 2010; and the second, entitled *Archilochos and His Age (Paros II)*, edited by Dora Katsonopoulou, John Petropoulos, and Stella Katsarou, was published in 2008.

The present volume on the third Congress (*Paros III*), also published by IAPK, and edited by Dora Katsonopoulou and Andrew Stewart, includes a total of thirty-four scholarly papers, divided into four parts. Part I, entitled "Skopas of Paros and Earlier Parian Sculpture", includes eight studies on the sculptor's personality and work, and the latter's relationship to the island and its previous sculptural output. Part II, entitled "Skopas the Architect", contains nine papers on the artist's architectural projects, and Part III, entitled "Skopas the Sculptor", includes twelve papers on his art and the statues he created for various cities over the course of his long career. Finally, Part IV, entitled "The Impact of Skopas' Work", contains five papers on the influence that his art exerted during the ancient world.

Part I begins with an overview of Skopas and his work, on the basis of the literary and recent archaeological evidence relevant to the investigation of his artistic personality (Stewart). Next, a link between the particular art of Skopas and Parian sculpture workshops is proposed, via the presentation of recent finds of sculpture from Paros and an analysis of the influence of the island's cultural environment and heritage upon his personality (Katsonopoulou). Specific elements that characterize Skopas' work as architect and sculptor are then considered as a standard in relation to the output of the later Messenian artist Damophon (Themelis); and the historical context of the era in which he executed his great artistic projects at the Artemision at Ephesos, the Maussoleion at Halikarnassos, Tegea, and Megara, is addressed (Tandy). Following this, we turn to the products of Parian sculpture workshops before Skopas' time, and to significant finds of the 6th and 5th centuries BC from the last few decades of excavation on Paros (Zafeiropoulou). These include the archaic temple of Apollo at Despotiko and its important cache of archaic kouroi and some korai (Kouragios), and -as a case study of the work of itinerant Parian artists before Skopas- the sculptor Aristion and his oeuvre (Barlou). Finally, the sculpture workshops identified in recent years in Paroikia are discussed and their output from Skopas' time until the Roman period is analyzed (Detoratu).

Part II investigates Skopas' architectural work, starting from his Parian roots and the construction of the city's Prytaneion and temple of Hestia (Ohnesorg). Next comes a presentation of recent data, including the question of Cycladic elements, concerning his most prominent architectural creation, the temple of Athena Alea at Tegea in Arkadia (Østby), and a discussion of the iconography, interpretation, and restoration of its pedimental compositions and akroteria (Mostratos). The Tegea temple's rôle as a model for others in the Peloponnese, such as those of Zeus at Nemea and of Ephesian Artemis at Alea in upper Argolis, is evaluated (Kousoulas). Skopas is also proposed as the architect-sculptor of another monument, the altar in the Tegean sanctuary, on the basis of both his prior experience with the sculptural embellishment of the Mausoleion at Halikarnassos and the Hecatomnid rulers' association with the sanctuary of Athena Alea (Leventi). The role of Skopas as architect, master sculptor, and cult statue maker at Samothrace is critically reviewed via a reevaluation of the plan and elevation of the Hall of Choral Dancers and its links with northern Greek and Macedonian architecture (Wescoat). Finally, Skopas' architectural work in Asia Minor and mainland Greece is examined for possible interactions with local traditions (Pedersen), with particular attention to exploring his responsibility for the altar of the late classical Artemision at Ephesos (Bammer) and the friezes of the Maussolleion at Halikarnassos (Schmid).

To introduce Part III, which is devoted to Skopas' work as a sculptor and cult-statue maker, the only known copy of one of the Parian artist's most famous works, the Dresden Maenad, is revisited and a new reconstruction of its unusual twisting pose is proposed (Barr-Sharrar); and an interpretation of its movement in a Dionysiac context is advanced in relation to earlier and later works in this vein (Wolf). The evocative description of the statue by Kallistratos (*Statuarum descriptiones* 2) is discussed as an *ekphrasis* comparable to that of the shield of Achilles in Book 18 of the *Iliad* (Petropoulos). Alternatively, what if the so-called Berlin Dancer actually copies this masterpiece of Skopas, instead of the Dresden Maenad (Geominy)? Next, the famous group of Aphrodite and Pothos created for the sanctuary of the Great Gods at Samothrace is discussed in relation to the extant literary and archaeological evidence (Marconi); its statue of Aphrodite is sought in the naked Anadyomene type, welcomed here by Pothos and Phaethon (Delivorrias); the Pothos itself is explored in the light of new information (Lopes); and two hitherto unrecognized intaglio versions of it in the Thorvaldsen Collection are presented (Kluge). The statue of Eros Thunderbolt-Bearer erected in the late Classical period probably in Athens and later taken to Rome is examined and its attribution to Skopas revived (Corso), and all the sculptor's statues in Rome listed by Pliny are analyzed, shedding new light on his influence upon Roman art and culture (Calcani). Lastly, Skopas' work in Knidos is investigated on the basis of fourth-century marbles from the site that clearly demonstrate the impact of his style (Özgan), and his presence and that of his workshop during the construction of the temple of Artemis at Ephesos are examined (Muss).

Finally, Part IV discusses the impact of Skopas' art upon various regions of mainland Greece, such as the Apollo sanctuary at Delphi, where a revival of Parian marble and workmanship during the fourth century BC has been documented by new discoveries (Partida), and also further north on Thasos, a Parian colony, on the basis of an unpublished marble sculpture in his manner discovered at Herakleion (Katsonopoulou and Korka). Sculptures (portraits and others) at Alexandria exhibiting Skopaic stylistic features are analyzed and the channels through which knowledge of his art infiltrated the city's historical and cultural fabric are investigated (Ghisellini). The influence of

Skopas and his workshop in Egypt and Macedonia are studied through drawings on the Artemidoros Papyrus and finds from the Royal Tomb II at Vergina (Adornato). Finally, collections of ancient sculpture of the first half of the fourth century BC and Hellenistic period from the north Pontic region, where the influence of Skopas is particularly evident, are presented and analyzed (Trofimova).

We thank the City Council and the Mayor of Paros, Christos Vlachogiannis, for their support for the congress, and all members of the Board of the Archilochos of Paros Cultural Association for their help. Our special thanks go to archaeologist Ourania Psilou, Secretary of the Organizing Committee, for the congress' excellent secretarial support.

Dora Katsonopoulou

*President, The Paros and Cyclades
Institute of Archaeology*

Andrew Stewart

*Member, Scientific Committee
of the Third International Conference*

Μαρμάρινη Γυναικεία Κεφαλή Σκοπαδικής Επίδρασης (;) από τη Θάσο

Ντόρα Κατσωνοπούλου¹ και Έλενα Κόρκα²

1. *Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Αθήνα*

2. *Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, Αθήνα*

Η ανάγνωση μιας ανακοίνωσης στην *Archaiologia* on line από την Ντόρα Κατσωνοπούλου,¹ οδήγησε στην αναζήτηση και τον εντοπισμό αδημοσίευτης μαρμάρινης γυναικείας κεφαλής από τη Θάσο στη συλλογή του Άδωνι Κύρου² στην Αθήνα, που είχε λάβει τον αύξοντα αριθμό 120 με την καταγραφή της συλλογής που πραγματοποίησε η Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών (ΕΑΙΑΣ) το 1971 (Εικ. 1). Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας κατέθεσε προφορικά ο συλλέκτης, η κεφαλή περιήλθε στον ίδιο το 1956 όταν σε νεαρή ηλικία επισκέφτηκε τη Θάσο και συνάντησε τον Αθανάσιο Κλωνάρη, εργάτη των παλιών ανασκαφών. Συγκεκριμένα, όταν γύρω στα 1911 ξεκίνησε έρευνα στο Λιμένα Θάσου κατ' εξοχήν από Γάλλους αρχαιολόγους, σε εποχή που το νησί ανήκε ακόμη στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ανάμεσα στους χώρους έρευνας συμπεριλαμβανόταν και το Ηράκλειον (ιερό του Ηρακλή).³ Οι εκτάσεις, κυρίως χωράφια, που κατελάμβανε το μνημείο ανήκαν σε ιδιώτες, κατά κύριο λόγο σε Αιγυπτίους. Τα χωράφια της περιοχής οριοθετούνταν με πετρόχτιστες μάντρες, που ίσως να είχαν κατασκευαστεί από τις αρχές του 19ου αιώνα. Μια από αυτές, που διέθετε πύλη, έβλεπε στο χώρο του Ηρακλείου. Η πύλη σχημάτιζε ανακουφιστικό τρίγωνο, στην εσοχή του οποίου ήταν τοποθετημένη η μαρμάρινη κεφαλή που, ωστόσο, δεν διακρίνονταν καλυμμένη κάτω από τους επάλληλους σοβάδες της μάντρας.

Με την έναρξη των ανασκαφών, στις οποίες συμμετείχε ως εργάτης ο Αθ. Κλωνάρης, χρειάστηκε να κατεδαφιστεί η συγκεκριμένη μάντρα, οπότε το εντοχισμένο γλυπτό έπεσε καταγής. Ο ίδιος το συνέλεξε, το έπλυσε και το διατήρησε χρησιμοποιώντας το για στήριξη πόρτας στο σπίτι του, έως το 1956 που έλαβε την απόφαση να το δωρίσει στον Άδωνι Κύρου κατά την επίσκεψή του στη Θάσο. Ακολούθως, το 1963, ο συλλέκτης αποφάσισε λόγω της σημαντικότητας του ευρήματος να δωρίσει την κεφαλή στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου, έχοντας την πεποίθηση ότι πρόκειται για έργο του Πάριου γλύπτη Σκόπα.⁴ Πληθώρα εξάλλου αρχαιολόγων που είδαν το γλυπτό,⁵ προέτρεψαν τον Άδωνι Κύρου να ενεργήσει ώστε η κεφαλή να μεταφερθεί στο Μουσείο δεδομένου ότι πρόκειται για σπάνιο εύρημα.

Καθώς το γλυπτό δεν είχε υποστεί καμιά επέμβαση συντήρησης μέχρι σήμερα, εκτός του καθαρισμού που αποπειράθηκε στο παρελθόν ο ίδιος ο Αθ. Κλωνάρης, παρουσιάζει σημαντική

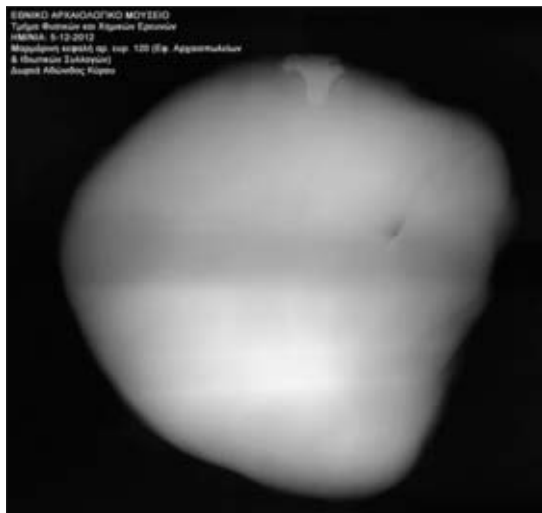

Εικόνα 1. Γυναικεία κεφαλή συλλογής Κύρου. Φωτογραφία: Ντόρα Κατσωνοπούλου.

απομοίωση της επιφάνειας και των ανάγλυφων λεπτομερειών. Το υλικό παρουσιάζει έντονη υφή ζάχαρης στις επιφάνειες που είχαν δεχθεί απόπλυση από νερό. Σε αυτό συμβάλλει και η χονδρόκοκκη υφή του μαρμάρου, κυρίως στην αριστερή εσωτερική ασμίλευτη πλευρά. Εκτεταμένες σκληρές επικαθήσεις χρώματος και αδιάλυτων αλάτων παρουσιάζονται στην κορυφή του κεφαλιού και τους βοστρύχους, στις κόγχες των ματιών καθώς και στη δεξιά σμιλεμένη παρειά. Στο άνω πίσω μέρος της, η κεφαλή φέρει σιδερένιο γόμφο (Εικ. 1) που ήταν ορατός από την εποχή της περισυλλογής της.

Μετά τον πρόσφατο επανεντοπισμό της στη συλλογή του Άδωνι Κύρου, και το ενδιαφέρον μας για τη μελέτη και δημοσίευσή της, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και ειδικές αναλύσεις ως προς το σιδερένιο γόμφο στο Τμήμα Χημικών και Φυσικών Ερευνών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.⁶ Καταρχάς ακτινογραφήθηκε η κεφαλή με ακτίνες Χ και αποκαλύφθηκε το βάθος του μεταλλικού γόμφου και η κατασκευή του (Εικ. 2α). Στη συνέχεια με ανοξειδωτο τρυπάνι βολφραμίου λήφθηκε ελάχιστο δείγμα για χημική ποιοτική ανάλυση από το εξωτερικό του γόμφου και μετά από το εσωτερικό. Η χημική ανάλυση για το δείγμα από το κέντρο του μεταλλικού γόμφου έδωσε καθαρό σίδηρο, και για την περιφέρεια καθαρό μόλυβδο. Συμπερασματικά, πρόκειται για σιδερένιο γόμφο, σχεδιασμένο με την αρχαία τεχνική της μολυβδοχόησης, ώστε να υπάρχει προστασία του σιδήρου από τη διάβρωση.⁷ Η τεχνική αυτή είχε άριστα αποτελέσματα προστασίας, αφού ο μόλυβδος δεν υφίσταται ουσιαστική διάβρωση και μάλιστα ακολουθεί τις συστολές και διαστολές του σιδήρου από την εξωτερική θερμοκρασία. Η μολυβδοχόηση αποτελούσε διεργασία γνωστή στους αρχαίους τεχνίτες για την προστασία σιδερένιων κατασκευών από τη διάβρωση και αναφέρεται από τον 7ο αι. π.Χ.⁸ Η ίδια μέθοδος χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα για τις εργασίες στα μνημεία της Ακρόπολης.

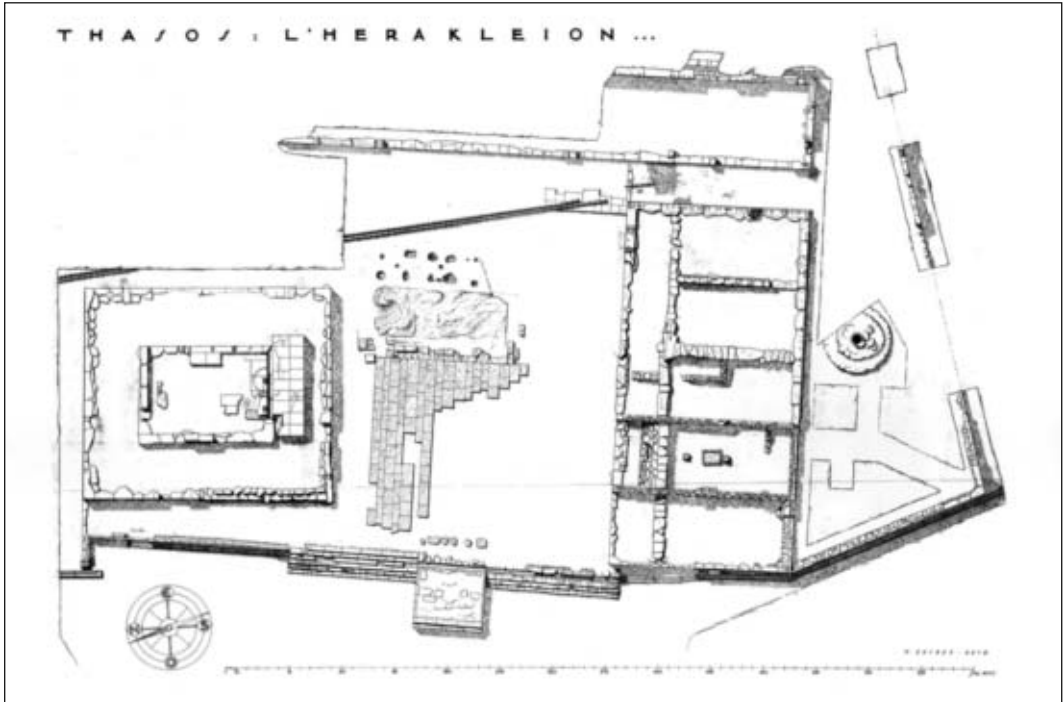
Η ύπαρξη μολυβδοχοημένου συνδέσμου στο άνω μέρος της κεφαλής και το ότι η μία πλάγια έσω πλευρά (αριστερή) είναι σχεδόν ασμίλευτη, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η γυναικεία κεφαλή ανήκε σε αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα ναού, και λόγω του σημείου εύρεσής της, πιθανότατα στο

Εικόνα 2. (α) Ακτινογραφία μεταλλικού γόμφου, ΕΑΜ. (β) Πλάγια δεξιά όψη. Φωτογραφία: Ντόρα Κατσωνοπούλου.

ναό του Ηρακλείου της Θάσου. Ο Ηρακλής λατρευόταν ιδιαίτερα στη Θάσο και ήταν πιθανότατα ο σημαντικότερος θεός της. Μαζί με τον Διόνυσο ήταν προστάτες της πόλης, όπως μαρτυρείται σε επιγραφή του τέλους του 6ου/αρχών 5ου αι. π.Χ. σε παριανό αλφάβητο, χαραγμένη στην πύλη των θεών στη Θάσο: *Ζηνός και Σεμέλης και Άλκμήνης ταυυπέπλδ: έστᾶσιν παῖδες τῆσδε πόλεως φυλακοί*. Εξάλλου στις δύο πλευρές της εισόδου είχε σκαλιστεί η εικόνα των θεών, με το ανάγλυφο του Ηρακλή (που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης) στην ανατολική πλευρά, πάνω από την επιγραφή. Ο θεός εδώ, απεικονίζεται γονατιστός «τοξεύων», να κρατά το τόξο με το αριστερό και να τραβά το βέλος με το δεξί χέρι. Ο τύπος αυτός του Ηρακλή απαντά και στον οπισθότυπο νομισμάτων της Θάσου με επιγραφή *ΘΑΣΙΩΝ* που χρονολογούνται από τα τέλη του 5ου αι. μέχρι περίπου το 340 π.Χ. Σε νομίσματα των 2ου-1ου αι. π.Χ., ο Ηρακλής απεικονίζεται ιστάμενος προς τα αριστερά, με ρόπαλο στο δεξί χέρι και λεοντή στον αριστερό ώμο, εντός επιγραφής *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ*.⁹ Στον Ηρακλή *Σωτήρα* ήταν αφιερωμένη η εορτή των *Σωτηρίων* που εορταζόταν τον μήνα Αυθουστηριώνα και στον Ηρακλή *Πατρώο*¹⁰ τα *Μεγάλα Ηράκλεια* που εορτάζονταν τον μήνα Θαργελιώνα.

Σημαντική ήταν η λατρεία του Ηρακλή και στην Πάρο, τη μητρόπολη της Θάσου, όπου λατρευόταν ως *Καλλίνικος*.¹¹ Με το ίδιο προσωνύμιο αναφέρεται επίσης ο Ηρακλής σε μικρή βάση αγάλματος που βρέθηκε στο Ηράκλειον της Θάσου.¹² Από την επιγραφή του Μνησιεπή του 3ου αι. π.Χ.¹³ (στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πάρου), πληροφορούμεθα ότι ο Ηρακλής λατρευόταν και στο *Αρχιλόγειον* της Πάρου από κοινού με τον Απόλλωνα *Προστατήριον*, το *Δία Υπερδέξιο*, την *Αθηνά Υπερδεξία*, την *Αρτέμιδα Ευκλεία*, και τον Ποσειδώνα *Ασφάλειο*. Πιθανότατα σε Γυμνάσιο του 3ου αι. μ.Χ. ανήκε το ψηφιδωτό δάπεδο με άθλους του Ηρακλή που βρέθηκε κατά τις αναστηλωτικές εργασίες στο χώρο της Εκατονταπυλιανής¹⁴ και εκτίθεται σήμερα στον αύλειο χώρο του Μουσείου της Πάρου. Η κεντρική σκηνή του ψηφιδωτού απεικόνιζε τον Ηρακλή με τον Μινώταυρο. Από τα διατηρούμενα τμήματα του δαπέδου διαπιστώνεται ότι μία από τις σκηνές παρίστανε τον άθλο με τον Ερυμάνθιο κάπρο και άλλη τον άθλο με την Κερυνίτιδα έλαφο, ενώ

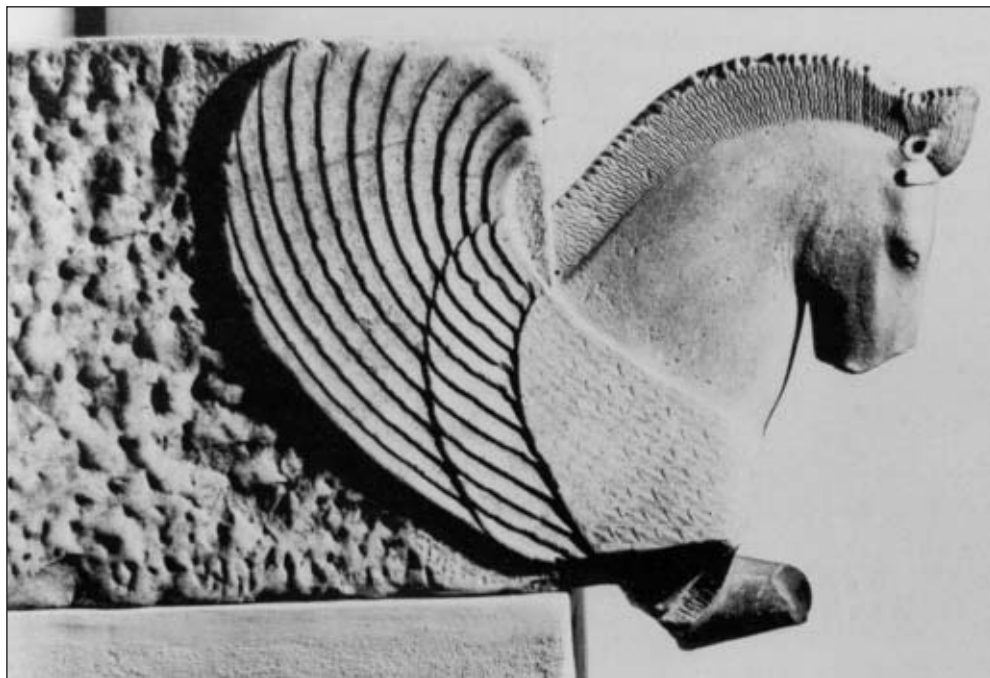

Εικόνα 3. Ιερό του Ηρακλή (από Εκδόσεις Ολκός 2012, σελ. 122, εικ. 47).

αποσπασματικά σωζόμενες σκηνές δείχνουν ότι απεικονίζονταν επίσης οι άθλοι του με τη Λερναία Ύδρα και τις Στυμφαλίδες όρνιθες.

Η παρουσία του Ηρακλή στην Πάρο συνδέεται, σύμφωνα με την αφήγηση του Απολλοδώρου (II, 5.9.99), με την περίοδο της κυριαρχίας των Μινωιτών και την απαλλαγή του νησιού από αυτήν αφού η παρέμβαση του ήρωα σήμανε και τη λήξη της Μινωικής κυριαρχίας. Από την Πάρο, παίρνοντας μαζί τους γιους του Ανδρόγεω, Αλκαίο και Σθένελο, ο Ηρακλής έφθασε στη Μυσία και μετά την σύγκρουσή του με την Ιππολύτη και την αποχώρηση από την Τροία, πήγε στη Θάσο, την οποία έδωσε στους γιους του Ανδρόγεω για να κατοικήσουν (Απολλ. II, 5.9.105): *καί παραγενόμενος εις Θάσον καί χειρωσάμενος τούς ένοικοῦντας Θραῖκας ἔδωκε τοῖς Ἀνδρόγεω παισὶ κατοικεῖν*.¹⁵ Στην Πάρο, ο ίδιος ο Ηρακλής ίδρυσε βωμό στον Απόλλωνα και στο Δία,¹⁶ και στη Θάσο ο Ηρόδοτος (2.44) αναφέρει το ιερό του Ηρακλή που βρήκε στο νησί, ιδρυμένο από τους Φοίνικες, όταν εκπλέοντας προς αναζήτηση της Ευρώπης ίδρυσαν τη Θάσο.

Οι ανασκαφές στη Θάσο έχουν φέρει στο φως το μεγαλύτερο τμήμα του ιερού του Ηρακλή (Εικ. 3), με πλακόστρωτη πλατεία μπροστά από μνημειακό βωμό, στον οποίο προσφέρονταν οι θυσίες κατά τις μεγάλες γιορτές προς τιμήν του θεού, τα *Μεγάλα Ηράκλεια*. Γύρω από την πλατεία αναπτύσσονταν τα μνημεία του ιερού: σε υπερυψωμένο άνδρηρο στη βόρεια πλευρά ο ναός του Ηρακλή των αρχών του 5ου αι. που αργότερα στην ελληνιστική περίοδο περιβλήθηκε από πλακόστρωτες στοές σε όλες τις πλευρές του, στην ανατολική πλευρά επιμήκης στοά επίσης των αρχών του 5ου αι. που ανακατασκευάστηκε στην ελληνιστική περίοδο, στη νότια πλευρά οικοδόμημα του 6ου αι. που ακολούθως τον 5ο περικλείστηκε σε σύμπλεγμα εφαιπτόμενων αιθου-

Εικόνα 4. Προτομή φτερωτού αλόγου από το Ηράκλειον (από EFA 2012, Οδηγός της Θάσου, σελ. 303, εικ. 197).

σών για τη στέγαση των συμποσιαστών στη διάρκεια των εορτών και της προσφοράς θυσιών στον Ηρακλή.

Τα γλυπτά που ήρθαν στο φως με τις ανασκαφές του ιερού αναφέρονται σε θεματολογία που δεν φαίνεται να εστιάζει στους άθλους του ήρωα Ηρακλή αλλά περισσότερο στη σχέση του με άλλες γνωστές μυθικές μορφές, όπως ο Βελλερεφόντης ή ο Περσέας. Ανάμεσα σε αυτά, ξεχωρίζουμε μαρμάρινη προτομή φτερωτού αλόγου (Πήγασου;) που ανήκει σε εξαιρετικής τέχνης αρχιτεκτονικό γλυπτό του τέλους του 6ου αι. και αποκαλύφθηκε κοντά στη μακρά στοά του Ηρακλείου (Εικ. 4) και κεφαλή Σειληνού της ίδιας περιόδου που βρέθηκε σε μία από τις αίθουσες συμποσίων του ιερού,¹⁷ μαρμάρινο κορμό αγάλματος Ηρακλή ή αθλητή και κεφαλή αλόγου των αυστηρορυθμικών χρόνων.¹⁸ Παράσταση Βελλερεφόντη πάνω στον Πήγασο και Χίμαιρα κοσμούν πήλινα ακροκέραμα από το αρχαϊκό Ηράκλειον (Εικ. 5, 6). Μέσα στο χώρο του ιερού βρέθηκε επίσης το μεγάλο αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Ηρακλή και Ποσειδώνα (στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης) του 4ου αι. π.Χ.¹⁹ Εδώ ο Ηρακλής, που απεικονίζεται με το κεφάλι ελαφρά στραμμένο προς τον Ποσειδώνα (στα αριστερά του), ακουμπά το δεξί χέρι στο ρόπαλο και με το αριστερό κρατά τη λεοντή και στη χούφτα του τα μήλα των Εσπερίδων. Πρόκειται για τη μία από τις δύο περιπτώσεις παράστασης άθλων του ήρωα στη Θάσο, η άλλη με το λιοντάρι της Νεμέας προέρχεται από την αψίδα του Καρακάλλα που είχε ανεγερθεί στην είσοδο της μεγάλης πλατείας που εκτεινόταν κάτω από το Ηράκλειον.

Η άγνωστη μέχρι σήμερα γυναικεία κεφαλή της συλλογής Α. Κύρου από το Ηράκλειον, ύψους 19 εκ., ανήκει σε άγαλμα φυσικού μεγέθους και είναι κατασκευασμένη από χονδρόκοκκο

Εικόνα 5. Πήλινο ακροκέραμο από το Ηράκλειον με παράσταση Βελλερεφόντη (από EFA 2012, Οδηγός της Θάσου, σελ. 259, εικ. 164).

Εικόνα 6. Πήλινο ακροκέραμο από το Ηράκλειον με παράσταση Χίμαιρας (από EFA 2012, Οδηγός της Θάσου, σελ. 260, εικ. 165).

Εικόνα 7. Γυναικεία κεφαλή συλλογής Κύρου, μετά τη συντήρηση. Φωτογραφία: Αριστείδης Κοντογιώργης.

μάρμαρο Θάσου (Εικ. 7α-δ). Εικονίζει νέα γυναίκα που απεικονίζεται κατά μέτωπο. Το περίγραμμα του προσώπου είναι επίμηκες και ωσειδές. Τα μάτια βυθισμένα στις κοιλότητες, το κατώτερο τμήμα του μετώπου και τα φρύδια προεξέχοντα, το στόμα ελαφρώς μισάνοιχτο, το πηγούνι δυνατό. Φέρει τύπο κόμμωσης με τριγωνική απόληξη πάνω από το κέντρο του μετώπου (Εικ. 7α, 8α), τα μαλλιά είναι χωρισμένα στη μέση και ο κύριος όγκος τους φέρεται με κυματισμούς προς τα πίσω (Εικ. 7β, 8α). Ο τύπος της κόμμωσης της κεφαλής από τη Θάσο, με τα μαλλιά από λεπτούς κυματοειδείς βοστρύχους, χωρισμένα στη μέση και τραβηγμένα πίσω προς τον αυχένα, ακολουθεί τον τύπο της Αφροδίτης Ψελιουμένης (Εικ. 8β) του Πραξιτέλη που, ως σύλληψη, ου-

Εικόνα 8. (α) Γυναικεία κεφαλή συλλογής Κύρου, μετά τη συντήρηση. Φωτογραφία: Ντόρα Κατσωνοπούλου. (β) Τύπος Αφροδίτης Rourtales (από Corso 2013, fig. 58).

Εικόνα 9. Ανδρική κεφαλή από την Αγορά της Θάσου (από Devambez, 1942-43, εικ. X).

σιαστικά παραπέμπει στην Κνιδία του ίδιου καλλιτέχνη.²⁰ Υπάρχει μια εκφραστικότητα στο πρόσωπο, σχεδόν μελαγχολική, που δείχνει ότι ο γλύπτης του έργου είχε τουλάχιστον καλή γνώση της τεχνοτροπίας του Πάριου Σκόπα, αν δεν επέλεξε να την ακολουθήσει στενά.

Τη διάδοση της Σκοπαδικής τέχνης στη Θάσο δείχνει εξάλλου και η άλλη γνωστή ανδρική κεφαλή (Εικ. 9), ύψους 0.25 μ., από άγαλμα ελαφρώς υπερφυσικού μεγέθους, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θάσου, που βρέθηκε στα Προπύλαια της Αγοράς το 1930. Η κεφαλή, από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο, μάλλον θασιακό, στρέφεται έντονα προς τα δεξιά και διαπνέεται από μια παθητικότητα στην έκφραση και ταυτόχρονα ενέργεια και δύναμη που αποδίδονται, κατά τρόπο εντυπωσιακό, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σκοπαδικής τεχνοτροπίας. Όπως εύστοχα έχει

παρατηρήσει ο Devambez,²¹ δεν πρόκειται για έργο που είναι προϊόν μεταγενέστερης απομίμησης αλλά για έργο πρωτότυπο περίπου των μέσων του 4ου αι., που αν δεν είναι από τα χέρια του ίδιου του Σκόπα, προέρχεται με βεβαιότητα από γλύπτη που γνώριζε και αντιλαμβανόταν το πνεύμα του μεγάλου Πάριου καλλιτέχνη. Ίσως πρόκειται για έναν από τους μαθητές του που βρέθηκε στη Θάσο μετά τη Σαμοθράκη, όπου πιθανότατα είχε ακολουθήσει τον Σκόπα συμμετέχοντας στο έργο κατασκευής των λατρευτικών αγαλμάτων Αφροδίτης και Πόθου για το ιερό της Σαμοθράκης.²²

Προς το παρόν, η ταύτιση της γυναικείας κεφαλής από το Ηράκλειον είναι δύσκολη. Τα μαρτυρούμενα λατρευτικά επίθετα του Ηρακλή στη Θάσο και η εικονογραφία του όπως έχει προκύψει μέχρι σήμερα από τις ανασκαφές, δείχνουν μάλλον ότι η λατρεία του σχετίζεται λιγότερο με τους άθλους του ως του γνωστού κλασικού ήρωα και περισσότερο με την υπόστασή του ως θεού και με τη φοινικική του προέλευση,²³ ως ένας άλλος Μελκάρτ. Από τις φιλολογικές πηγές, την επιγραφική και νομισματική μαρτυρία, μπορούν με βεβαιότητα να θεωρηθούν ως λατρευτικά επίθετα του Ηρακλή στη Θάσο τα εξής: *Θάσιος*,²⁴ *Σωτήρ*,²⁵ *Καλλίνικος*,²⁶ πιθανόν και *Πατρώος*,²⁷ επίθετα που συνηγορούν και σε θεϊκή λατρεία η οποία ενισχύεται και από την ύπαρξη εστιατορίου στο ιερό του. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Ηρακλής είχε διπλή λατρεία στη Θάσο, ως ήρωας αλλά κυρίως και ως θεός.²⁸

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε τον κ. Άδωνι Κύρου για τη διευκόλυνση μελέτης και φωτογράφισης της κεφαλής στην οικία του και τον κ. Αριστείδη Κοντογιώργη, Πρόεδρο της Ελληνικής Φωτογραφικής Εταιρείας για τη φωτογράφιση του γλυπτού μετά τις εργασίες συντήρησης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το 2012, η Ντόρα Κατσωνοπούλου κατέθεσε στην ΕΑΙΑΣ αίτημα μελέτης και δημοσίευσης της κεφαλής, η άδεια για την οποία της χορηγήθηκε από την ΕΑΙΑΣ προκειμένου να γίνει η δημοσίευση σε συνεργασία με την Προϊσταμένη της Εφορείας Έλενα Κόρκα.
2. Ο Άδωνις Κύρου είναι γόνος οικογενείας με πλούσια συλλογή πινάκων και άλλων έργων τέχνης. Η αγάπη του προς τις αρχαιότητες ξεκίνησε από 8 χρονών, όταν με τη μητέρα του επισκέπτονταν την περιοχή γύρω από την Ακρόπολη και άρχισε να ανακαλύπτει όστρακα, ειδώλια, νομίσματα κ.ά. Στα παιχνίδια και τις εξερευνήσεις του συνοδευόταν συχνά από τον συμμαθητή του κ. Δ. Αρτέμη, σήμερα επίσης κάτοχο αρχαιοτήτων. Σε μεγαλύτερη ηλικία επισκέφτηκε το Νομισματικό Μουσείο, όπου η τότε Δ/τρια Ε. Χριστοδουλοπούλου-Βαρούχα ενθάρρυνε τους νέους συλλέκτες, δίνοντάς τους κατευθύνσεις και αγοράζοντας τα αξιόλογα αρχαία που εκείνοι εντόπιζαν και της προσκόμιζαν. Το γλυπτό που παρουσιάζεται εδώ, παρά τη δωρεά του από τον Άδωνι Κύρου στο Μουσείο Θάσου, βρίσκεται ακόμη εις χείρας του συλλέκτη.
3. Ο ναός του Ηρακλέους ήταν ήδη γνωστός στους ερευνητές, δεδομένου ότι τον 18ο αι. είχαν εντοπίσει την κρηπίδα του άλλοι αρχαιολόγοι. Για τις ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής στη Θάσο με όλη τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. τις πρόσφατες δημοσιεύσεις της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής: *Εκατό χρόνια γαλλικές ανασκαφές στη Θάσο 2012*, ειδ. 9-17, και *Οδηγός της Θάσου 2012*.
4. Κατά τον Άδωνι Κύρου, ο Σκόπας μετέβη στη Θάσο στην τελευταία φάση της καλλιτεχνικής του καριέρας, προκειμένου να αναλάβει τη γλυπτική διακόσμηση του ναού του Ηρακλέους, και συνεργάστηκε με κάποιο τοπικό εργαστήριο, χρησιμοποιώντας μάρμαρο Θάσου, όπως στην περίπτωση της εν λόγω κεφαλής, που κατά την άποψή του θα πρέπει να προέρχεται από το αέτωμα του ναού, όπως φαίνεται και από τον σιδερένιο γόμφο που διακρίνεται στην κεφαλή, πιθανότατα σύνδεσμος για στερέωση στο τύμπανο του αετώματος.
5. Όπως οι Picard, Amandry, Μπόνιας, Σαμαρτζίδου, Μάντης, Hackens.
6. Την πρωτοβουλία για τις αναλύσεις και τη συντήρηση της κεφαλής είχε η Έλενα Κόρκα. Προς τούτο, πραγματοποιήθηκε φυσικοχημική διερεύνηση από τον Προϊστάμενο του Τμήματος Εφαρμοσμένης Έρευνας Δρα Στ. Πρωτοπαπά, χημικό, και την συντηρήτρια του Τμήματος Μ. Μερτζάνη. Οι αναλυτικές ερευνητικές εργασίες έγιναν με τη βοήθεια των Γ. Κούρου, χημικού του Τμήματος, Γ. Σκάνδαλου, Π. Παπασταμάτη, και Μ. Τωράκη, βοηθών εργαστηρίου, και της Κ. Τσακρή, συντηρήτριας.
7. Τα τελικά συμπεράσματα αναφέρονται στη γνωμάτευση του Στ. Πρωτοπαπά. Η ακολουθούμενη μέθοδος εξελισσόταν κατά τα εξής στάδια: πρώτα λάβευαν την εγκοπή στο μάρμαρο και στη συνέχεια έχυναν στο εσωτερικό της λιωμένο μόλυβδο (σημείο τήξης 327,5 °C). Κατόπιν ο τεχνίτης με τσιμπίδα έπιανε τον σιδερένιο γόμφο και τον θέρμαινε σε καμίνι μέχρι να κοκκινίσει, δηλαδή περίπου στους 600 °C και τον έβαζε στην εγκοπή με τον μόλυβδο. Ο μόλυβδος σε επαφή με τον πυρωμένο σίδηρο έλιωνε αμέσως και κάλυπτε ολοκληρωτικά τον σίδηρο.
8. Ηρόδοτος 1.186.
9. *BMC 1877*, 216-26. Ανάγλυφα με απεικονίσεις του Ηρακλή προέρχονται επίσης από τα αρχαία λατομεία της Θάσου, πιθανόν υπό την ιδιότητά του ως προστάτη των λατομείων, ως ήρωα της δύναμης και του μόχθου, όπως έχει εύστοχα προταθεί από τον Kozelj. Παρόμοια εικονογραφία του είναι γνωστή και από την κεραμική μετά την Αρχαϊκή περίοδο. Στα αρχαία λατομεία βρέθηκε επίσης ανάγλυφο με τον Ηρακλή ιστάμενο να κρατάει τη λεοντή με το αριστερό χέρι, σε απεικόνιση παρόμοια με εκείνη στο μεγάλο ανάγλυφο Ηρακλή-Ποσειδώνα από το Ηράκλειον.
10. *RE «Thasos»*, 1310-27. Πολύαινος, *Στρατηγ.* 1.45.4.
11. Σε επιγραφή του 1ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στην Πάρο *IG XII 5.1*, 234 και στον Αρχιλ. Fr. 120 2 *Υμνος εις τον Καλλίνικον Ηρακλέα*.

12. Launey 1944, 97 και 126-28.
13. Κοντολέων 1952, 36.
14. Ορλάνδος 1965-66, 19-22 και Daux 1964, 815-16.
15. Επίσης στην επιγραφή από την Κ. Ιταλία (IG XIV. 1293A), για την απόδοση της Θάσου στους γιους του Ανδρόγεω.
16. Σε απόσπασμα του Πινδάρου, *Οχυρ. Παρ.* 408α, στ. 36-42.
17. Launey 1944, 98-9 και *Οδηγός Θάσου* 2012, 302 και 298.
18. Launey 1944, 99-101, όπου ο ανδρικός κορμός σε βίαιη κίνηση αποδίδεται στον Ηρακλή. Στον *Οδηγό Θάσου* 2012, 299 ο κορμός αποδίδεται σε αθλητή. Από την ελληνιστική περίοδο, αναφέρουμε ανδρικό κορμό και δεύτερο νεανία, ακέφαλο ενδεδυμένο γυναικείο άγαλμα και ανάγλυφο γυναίκας και κοριτσιού, Launey 1944, 101-2.
19. Ο Holtzmann 1994, 144 το χρονολογεί στον 1ο αι. π.Χ.
20. A. Corso 2013, 180-82, fig. 58.
21. Devambe 1942-43, 204-9, ειδ. 207-8.
22. Στον ίδιο, 209. Βλ. επίσης στον παρόντα τόμο τα άρθρα των Δεληβορριά, Kluge, Lopes, Marconi, Wescoat για το έργο του Σκόπα στη Σαμοθράκη.
23. Η λατρεία του Ηρακλή στη Θάσο σε σύγκριση και συσχετισμό με εκείνη της μητρόπολής της, Πάρου, αποτελεί αντικείμενο ευρύτερης μελέτης σε εξέλιξη από την Ντόρα Κατσωνοπούλου.
24. Πaus. 6.11.2. Επίσης σε αναθηματική επιγραφή περί το 470 π.Χ. από το Πρυτανείο.
25. Στον οπισθότυπο νομισμάτων του 2ου αι. π.Χ. (*BMC* 3 1877, 216-26).
26. Στον Αρχίλ. Fr. 120 2 *Ύμνος εις τον Καλλίνικον Ηρακλέα*, σε βάση αγάλματος από το Ηράκλειον και σε επιγραφή πιθανόν του 2ου αι. μ.Χ. (Launey 1944, 126-28).
27. Έτσι αναφέρεται στο κείμενο του Πολύαινου *Στρατηγ.* 1.45.4 και στον Ξεν. *Ελλ.* 2.2.5.
28. Την ηρωϊκή λατρεία αλλά και μια δεύτερη ιεροτελεστία θεϊκής λατρείας έδειξε και η μελέτη των οστών ζώων από το Ηράκλειον, Des Courtils et al 1996, 799-800.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Corso, A. 2013. *The Art of Praxiteles IV. The Late Phase of his Activity*. Rome: L' Erma di Bretschneider.
- des Courtils, J., A. Gardeisen and A. Pariente 1996. "Sacrifices d' animaux a l' Herakleion de Thasos." *BCH* 120/II:799-820.
- Daux, G. 1964. "Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grece en 1963." *BCH* 88:804-19.
- Devambe, P. 1942-43. "Sculptures Thasiennes." *BCH* 66-67:200-27.
- Grandjean, Y. και F. Salviat 2012. *Οδηγός της Θάσου. Sites et monuments* 3: EFA.
- Holtzmann, B. 1994. *La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs I. Reliefs a theme divin. Etudes Thasiennes* XV: EFA.
- Launey, M. 1944. *Le sanctuaire et le culte d' Heracles a Thasos. Etudes Thasiennes* I: EFA.
- Κοντολέων, Ν. Μ. 1952. «Νέα επιγραφαί περί του Αρχιλόχου εκ Πάρου.» *ΑΕ*:32-95.
- Ορλάνδος, Α. Κ. 1965-66. «Η πρόσφατος αναστήλωσις της Καταπολιανής της Πάρου.» *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*:9-52.

ABSTRACT

A FEMALE MARBLE HEAD OF SKOPAIC INFLUENCE (?) FROM THASOS

A post on *Archaiologia* on line read by one of us (Dora Katsonopoulou) led to the tracking down of a marble head of possible Skopaic influence from Thasos in a private collection in Athens. The head found in the first decades of the 20th century in the area of Herakleion on Thasos, documented by the Service for Private Collections and donated to the Greek state by the collector in the 1960's, has remained for over fifty years unknown and unpublished. In the present article, we attempt a first presentation of the sculpture and discuss its discovery and style showing possible Skopaic influence, in the framework of the known sculptures from Herakleion and their relation to Herakles' cult on Thasos.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΜΑΡΜΑΡΙΝΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΚΕΦΑΛΗ ΣΚΟΠΑΔΙΚΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΗΣ (;) ΑΠΟ ΤΗ ΘΑΣΟ

Σχόλιο που επισημάνθηκε από την Ντόρα Κατσωνοπούλου, στην ηλεκτρονική καταχώριση του περιοδικού *Archaiologia*, οδήγησε στον εντοπισμό μαρμάρινης κεφαλής από την Θάσο με Σκοπαδική επίδραση, σε ιδιωτική συλλογή στην Αθήνα. Το κεφάλι ανακαλύφθηκε τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. στην περιοχή του Ηρακλείου στη Θάσο, καταγράφηκε από την Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών και στη συνέχεια δωρήθηκε στο ελληνικό κράτος από τον συλλέκτη το 1960 περίπου. Παρέμεινε έτσι άγνωστη στο ευρύ κοινό και αδημοσίευτη για χρονικό διάστημα πλέον των 50 χρόνων. Στο παρόν άρθρο, θα επιδιώξουμε μια πρώτη παρουσίαση του γλυπτού και θα συζητήσουμε τα στυλιστικά χαρακτηριστικά του που δείχνουν πιθανή Σκοπαδική επίδραση, στο πλαίσιο των γνωστών από το Ηράκλειον γλυπτών και της σύνδεσής τους με τη λατρεία του Ηρακλή στη Θάσο.